

Nizaməddin Şəmsizadə – 70

Milli ədəbiyyatın tarixçisi, nəzəriyyəçisi və tənqidçisi

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Firudin bəy Köçərlidən başlayan peşəkar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı 100 ildən artıq tarixinin, demək olar ki, heç bir mərhələsində mütəxəssis korluğu çəkməmişdir.

Milli ədəbiyyatşünaslıq, ümumən, ədəbiyyatın, xüsusən, onun dialektikası və metafizikası üzərində dərinləndirilmiş, ayrı-ayrı dövrlər üçün səciyyəvi ideoloji müdaxilələri, subyektiv mövqelər formalaşdıraraq müəyyən yanlış metodoloji təsirləri aşaraq bu gün cəsarətlə təqdir edə biləcəyimiz kifayət qədər möhtəşəm bir elmi-intellektual, mədəni-mənəvi irs – zəngin milli məfkurə potensialı yaratmışdır. Bu barədə danışarkən onlarla görkəmli şəxsiyyətin adını böyük ehtiramla xatırlamaq lazım gəlir: F.Köçərli, S.Mümtaz, B.Çobanzadə, S.Vurğun, M.Hüseyn, H.Arashlı, M.Cəlil, M.Arif, Ə.Mirəhmədov, R.Əliyev, M.Təhməsin, M.Seyidov, Q.Kəndli, Ə.Ağayev, P.Xəlilov, Y.Qarayev, İ.Həbibbəyli, R.Hüseynov, T.Kərimli, M.Kazımoğlu, M.Qasımlı...

Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatı laureatı Nizaməddin Şəmsizadənin də adı, heç şübhəsiz, bu sıradadır. Nizaməddin ədəbiyyat haqqındakı elmin hər 3 sahəsi üzrə çoxdandır ki, nüfuzlu mütəxəssis kimi tanınmaqdadır. Həm ədəbiyyat tarixinə, həm ədəbiyyat nəzəriyyəsinə, həm də ədəbi tənqiddə həsr edilmiş (və hər biri elmi-ədəbi mühitdə maraqlı doğuraraq geniş müzakirə obyektinə çevrilmiş) kitabları, məqalələri, məruzə və çıxışları elmin ən dəyərli uğurlarındandır. Onlar, bir tərəfdən, ədəbi şəxsiyyətə, hadisəyə, prosesə üzdən deyil, dərinləndirilmiş, həssas, dəqiqliklə yanaşmaq, ikinci tərəfdən, həmin faktların özünəməxsus vüsəti ilə seçilən mükəmməl ideya-estetik dərk nümunələridir.

Nizaməddinin indiyə qədər nəşr olunmuş əsas kitablarının, sadəcə, adlarını çəkmək kifayətdir ki, onun miqyaslı və keyfiyyətli təfəkkürünün meydanı barəsində aydın təəvvürü hasil olsun: “Ədəbi mübahisələr” (1986), “Azərbaycan ideologiyası” (1996), “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” (1997), “Türk təfəkkürü məcrasında” (1998), “Hıçqırın gülüşlər” (2002), “Əli Nazim” (2003), “Tənqidin ədəbi prosesdə rolu” (2004), “Böyük nəslin davamçısı” (2005), “Azərbaycançılıq” (2006), “Ədəbi proses və ədəbi nəsil” (2008), “Yazıcı ömrünə uvertürə” (2010), “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (2012), “Əgər onlar olmasaydı” (2015), “İdrakın üfüqləri” (2019) və 3 cildlik “Seçilmiş əsərləri” (2008, 2010, 2011).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının dəyərli əsərlərini yaratdığına görə bu elm də Nizaməddinin alim-mütəfəkkir obrazını təqdim etməyə ehtiyac duymuşdur. Şamil Vəliyev “Azərbaycanşünas alim” (2004), Gülxani Pənahın “Ədəbiyyatdan ədəbiyyətə” (2019) monoqrafiyaları, eləcə də “Filosof tənqidçi” məqalələr məcmuəsi (2011) və s. məhz bu ehtiyacdən ərsəyə gəlmişdir.

Əlbəttə, Nizaməddin, ilk növbədə, fundamental elmi əsərlər – monoqrafiyalar müəllifidir. Ancaq onun bədi əsərlərinə də, görünür, həvəskar yaradıcılığı deyib keçmək doğru olmazdı. “Bürkü”, “Tüstü”, “Duman”, “Səma”, “Sonuncu daxma”, “Reanimasiya” şeir, hekayə və esse kitablarında, kəlamlarında (“Müdrəklər bunları deməyib”) və “Mən kiməm” fəlsəfi-publistik romanında Nizaməddin elmi üslubun hüdudlarına sığmayan duyğu-düşüncələrini bədi üslubun və təxəyyülün öhdəsinə verməklə çoxşaxəli istedadının daha bir komponentini hərəkətə gətirir. Və belə bir yaradıcılıq sirtinin üstünü açmalı olur: ədəbiyyat özünün ən müxtəlif janr təzahürlərində onun üçün təkə tədqiqat predmeti deyil, həm də ruhunun dolandığı məkan, idrakının pərvaz etdiyi üfüqlərdir.

Professor Nizaməddin Şəmsizadənin “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (bədi-

fəlsəfi təkamülü)” kitabı mükəmməl elmi əsərdir. Əsərin xüsusilə 3 mühüm məziyyətini ayrıca qeyd etmək istərdik:

– birincisi, ilk dəfədir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kontekstində “orta əsrlər” konseptinə aydınlıq gətirilməsinə strateji səviyyədə və kifayət qədər arqumentli bir şəkildə cəhd göstərilir;

– ikincisi, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının əsas cərəyanları, məktəbləri, yaradıcılıq metodları, dövrləri, mərhələləri, şəxsiyyətləri və s. barədəki faktlar, məlumatlar, bu və ya digər məqsədlə aparılmış ayrı-ayrı ümumiləşdirmələr bədi-fəlsəfi təkamül baxımından konseptual olaraq analiz edilir ki, həmin analizin nəticələri bizə Azərbaycan orta əsrlərinin xronoloji hüdudlarını yox, ədəbiyyat adlandırdığımız hadisənin ən müxtəlif ideya-estetik züھر imkanlarının ortaya çıxan mənzərəsini versin;

– nəhayət, müəllif bir ədəbiyyatşünas-mütəfəkkir kimi hərəkət edərək üçdillil Azərbaycan ədəbiyyatının istər ərəb, istər fars, istərsə də türkçə yaradıcılıq aktlarını eyni bir genetikoloji mənbədən – Azərbaycan türk-müsəlman təfəkküründən qaynaqlandığını inandırıcı şəkildə sübut etməyə yaxınlaşır.

Və az qala elmi aforizm kimi yaddaşımağı həbs etməkdə olan “ərəb zehniyyəti, fars dili və türk ruhunun əlaqəsi” barədəki mülahizə, görünür, Şərq müsəlman mədəniyyəti haqqında yeni nəzəriyyələrin meydana çıxmasına təkan vermək iddiasındadır.

“Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”nın olduqca çevik, müəllifin çox hallarda tamamilə yeni olan ideyalarını bütün dolğunluğu ilə əks etdirən strukturu vardır ki, onu ədəbiyyat tarixi yönü əsərlərdən xeyli dərəcədə fərqləndirir. Belə ki, 4 hissədən ibarət kitabın “Türk bədi təfəkkürünün yaradıcılıq imkanları” adlanan birinci hissəsində əvvəl ədəbiyyatımızın ümumtürk qaynaqları araşdırılır, sonra “Dədə Qorqud”-un nümunəsində türk epos mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərinin şərhinə keçilir.

“Anadilli şeirimizin ilk nümayəndəsi Zübeydə Xatun”dan bəhs edərək müəllif hər nə qədər çalışsın ki, ədəbiyyat tariximizi daha qədim və daha etibarlı, fundamental, yaxud pyedestal üzünə yerləşdirsin, bu cəhd məhz material kasadlığı ucbatından milli təəssübkeşlikdən, eləcə də nəzəri mülahizəçilikdən o yana keçmir. Halbuki məlum, hətta olduqca populyar materialın araşdırıldığı “Ərəb və farsdillil Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsində orta əsrləri məhz ədəbiyyat hadisəsi kimi dərk etmək baxımından kifayət qədər dəqiq əsaslı mülahizələr söylənmişdir.

Doğrudur, Nizaməddin bəzən elmi təxəyyülünün hüdudlarını bədi təfəkkürdəki qədər genişləndirir, ancaq bu halda da onun qənaətləri elmi dəyərini nəinki azaldır, əksinə, daha təsirli, daha nüfuzedici edir. Məsələn: “Fars dili “Şahnamə”lər və “Xəmsə”lər yaratdı. Bu, dünya tarixində möhtəşəm ədəbiyyat dövrü idi. Lakin artıq anadilli ədəbiyyat tariximizin qapısını hikkə ilə döydürdü. Fəqət hələ tez idi. Qar-

şıda Xaqani və Nizami kimi əzəmətli zirvələr var idi. Və biz istəsək də, istəməsək də farsdillil poeziya X – XII əsrlərdə hakimi-mütləq idi. Bunu mərdi-mərdanə etiraf etmək lazımdır”.

Zahirən (eləcə də bizim ənənəvi ədəbiyyat tarixçiliyimizin mövqeyindən) belə görünə bilər ki, burada müəllif faktın gerçəkliyini təsbit etməklə kifayətlənməli, “kontekst”dən kənara çıxmamalı idi. Ancaq Nizaməddin bununla kifayətlənmiş olsaydı, biz əsərin və müəllifin ruhunun fəlsəfi vüsətindən, təbii ki, danışa bilməzdik.

“Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”nın ikinci hissəsində “orta əsrlər”in “tarixi-nəzəri konseptsiya və bədi sistem” olaraq şərhli dərinləşdirilməklə yanaşı, Qazi Bührhanəddinin, Nəsiminin (hürufizmin) və Xətəinin məhsuldar yaradıcılığı timsalında onun (Azərbaycan orta əsrləri ideya-estetik konseptinin) panoramı türkçənin hesabına genişləndirilərk öz gerçək hüdudlarını müəyyənləşdirir.

Üçüncü hissədə “söz mülkünün sultanı” Füzulidən bəhs olunarkən Nizaməddin sözüne “yarım əsrdir ki, “söz gözəlinin nazını çəkirəm” (Füzuli) və bundan qürur duyuram, həzz alıram, usanmıram. Ömrümün əsas günlərini Sözlə söhbətdə keçirirəm, yuxusuz gecələrdə Sözlə baş-başa verib dərldəşirəm. Darıxanda, kədərənəndə Füzuli Sözüünə ələyənə baş qoyuram” deməklə başlayır. Və dahi şairin 3 dildə yazdığı qəzəlləri, qəsidələri əsasında janrın bədi xüsusiyyətlərini müəyyən etdikdən sonra Füzulidə eşq və idrak, türkçülük, İslam və sufizm kimi problemlərin şərhinə rəvac verir.

Daha sonra isə “dünya ədəbiyyatında məhəbbət haqqında ən dərin mənalı bədi-fəlsəfi əsər olan” “Leyli və Məcnun”u təhlil edir. Bu araşdırma elə “Füzuli Sözüünə ələyənə baş qoymaq”dan başqa bir şey deyil. Şair-mütəfəkkirin ramz və alleqoriya sistemi barədə orijinal olduğu qədər də maraqlı interpretasiyalardan sonra müəllif Azərbaycan poeziyasında Füzuli mövzusunda keçir. Həmin mövzu isə, əslində, ədəbiyyat tarixçiliyindən daha çox fəlsəfi-nəzəri baxışın, müəyyən qədər də esse-istikanın predmetidir.

Fikrimcə, aşağıdakı mülahizələr orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının son dövrü barədəki təəvvürlərimizi həm faktik, həm də metodoloji baxımdan zənginləşdirir: “Füzulidən Vaqifə qədər – XVII – XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının bədi-fəlsəfi təkamülündə həm klassik üslubda yazan şairlər, həm epik dastanlar, həm də aşiq şeiri – 3 istiqamət əsas rol oynamışdır. Xüsusən üçüncü təmayül Qazi Bührhanəddin, Nəsimi, Xətai, Füzuli yaradıcılığı ilə başlanıb gələnlə anadilli şeirin – heca vəzninin zənginləşməsi M.P.Vaqif yaradıcılığında büllurlaşmasında, şeirin bədi-fəlsəfi səviyyəsinin yüksəlməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu təmayüllər həm də orta əsrlər ədəbiyyatının bədi-fəlsəfi yekununu hazırlayan mərhələlər kimi nəzərdən keçirilə bilər”.

Kitabın dördüncü hissəsi realizmin banisi M.P.Vaqifə həsr olunmuşdur. Burada belə bir düşündürücü nəticəyə gəlinib ki, “Azərbaycan ədəbiyyatında realizm İntibahın, sufizmin, hürufizmin, Füzuli romantikasının təkamülü ilə yetişib və Vaqif yaradıcılığında bərqərar olub”.

Əlbəttə, yalnız ədəbiyyat tarixçiliyimiz, hətta ədəbiyyat haqqındakı elmin deyil, ümumən, ictimai-fəlsəfi fikrimizin dəyərli əsəri saydığımız “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” bir daha göstərir ki, professor Nizaməddin Şəmsizadə Sözüümüzün ideya-estetik məğzina vara-vara ruhumuzun tərcümeyi-halını yazanların ön sıralarında inamla addımlayır – həm ədəbiyyat tənqidçisi, həm ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, həm də ədəbiyyat tarixçisi, ümumən, ədəbiyyat haqqındakı elmin mütəfəkkiri kimi.

*Nizami CƏFƏROV,
Atatürk Mərkəzinin müdiri, akademik*